

יעקב רוטשילד / ירושלים

תפילות שבע של יום השבת

המחנך הדתי השואף לרענן את גישת חניכיו לתפילת הקבע יראה חשיבות רבה בחישוף אותם הקטעים והפיסקאות אשר משמעותם המיוחדת, המדוייקת והחדה טושטשה אצלם ונעלמה מהם על-ידי השיגרה המקהה ובמלל המיכאני החוזר. והרי אין לך אמצעי יותר בדוק לשם-כך מהארה פתאומית ומפתיעה של מקומות המכילים תכנים ורעיונות כדי שייראו להם כחדשים. לא פעם ייראו לתלמידינו קטעי תפילתנו פתאום ב'אור חדש', כאשר אנו מצליחים להראות להם שכנוסח המקובל עליהם אין הכל מובן מאליו, שיש כאן חידוש, הבלטה והדגשה של רעיון מיוחד ומסויים. קל להבליט את המיוחד בקטע מסויים, אם נשווהו לקטעים מקבילים בנוסחי תפילה אחרים הזורים ללומדים. כמו-כן לא יקשה לנו להראות את החד-פעמי, הלא-שיגרתית בקטעי תפילה, כאשר אנו מטפלים בליטורגיה של הימים המיוחדים של השנה, בתפילת הרגלים ובעיקר של הימים הנוראים.

תפילות השבת עומדות בנדון זה באמצע בין תפילות החול ובין תפילות החגים. אמנם הן חוזרות מידי שבוע בשבוע, אך אין הן באמרות בחיפזון, אלא באוירת הגיגיות והתרוממות. ומלוות נעימות עריבות ושירת הקהל. אך כתכונה אחת תפילת שבת נבדלת מתפילות כל ימות השנה, לרבות אף של יום הכיפורים, ועובדה זו נבליט הבלטה רבה: הברכה האמצעית של תפילת השבע או העמידה, היא 'קדושת היום' היא שונה בכל ארבע התפילות, ולא כמו בשלוש הרגלים ובימים הנוראים, שבהם היא זהה בתפילות ערבית, שחרית ומנחה ומורחבת על ידי תוספת מיוחדת בתפילת מוסף על ידי הזכרת הקרבן בפרט ועבודת בית-המקדש בכלל. אין זאת כי מכללו הרעיוני והריגושי של יום ראשון למקראי קדש הוא כה עשיר ושופע, שמתקני התפילה ראו צורך ואפשרות להעשיר ולגוון בו את כל התפילות ולהעניק לכל אחת ואחת משפע ברכת השבת, קו אופי מיוחד יובלט ויורגש, אם נתחיל לטפל בהוראת התפי-

1 השווה להערות מבוא אלה: דב רפל, התפילה. [ירושלים], השכל, תשכ"ח, עמ' 31 - 32.

לות האלה אחרי שזמן מה לא אמרון, כגון אם חגי חודש תשרי חלו בשנה בימי שבתות, ואמרו 'אתה בחרתנו' בראש השנה, בסוכות ובשמחת תורה² שחלו להיות בשבת, הרי יקבלו תלמידינו את תפילות השבת 'הרגילות' כעין חי-דוש, כנוסח שהתרחקו ממנו במקצת, והוראתן עשויה להאיר בזהרן את ימי חשוון האפורים.

שלוש הברכות הראשונות והאחרונות של התפילה אינן שונות מאלה של תפילת החול. במקום שלוש-עשרה הברכות האמצעיות, הבקשות, באה ברכה אחת: 'קדושת היום'. שינוי זה מוזכר לראשונה בתוספתא ברכות ג, יד: 'שבת: מתפלל שבע ואומר קדושת היום באמצע'. ובמדרש תנחומא וירא א: 'ושתיים-עשרה ברכות כולן לצורכו של אדם, ולפיכך אין מתפללין בשבת שמונה-עשרה, שאם יהיה לו חולה בתוך ביתו גזכר ברופא חולי עמו ישראל ויצר, והשבת ניתנה לישראל לקדושה, לעונג ולמנוחה, לפיכך מתפללים שלוש ברכות ראשונות ושלוש ברכות אחרונות והמנוחה באמצע'. טעם נוסף מביאה הגמרא לאי-אמירת הברכות האמצעיות במסכת ברכות כא, ע"א: 'לא אטריחהו משום כבוד שבת'. הירושלמי מנמק: "תני: אסור לתבוע דרכיו בשבת"³.

כל הנימוקים האלה לביטולן של הברכות האמצעיות מקורם בשכבות המאוחרות של הספרות התלמודית. על הטעם המובא בירושלמי שואל כבר במקום ר' זעירא את ר' חייא בר אבא: 'מהו מימר רעינו פרנסנו (בברכת 'רחם' שבברכת המזון)?' והתשובה היא טופוס (= טופס) ברכות כך הן'. מתוך תשובתו של ר' חייא מתברר, שבקשת צרכים אישיים אסורה, אך הנוסח הקבוע של בקשות ('טופס ברכות') מותר גם בשבת. מדוע אסרו, איפוא, את בקשות העמידה? ואם יש עוד מקום לאסור בקשות צרכים אישיים גם בתפילת הציבור – האם האיסור חל גם על הבקשות הלאומיות? הלא באותה הברכה השלישית של ברכת המזון עצמה אנו מבקשים: 'רחם ה' אלוהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך וכו' ועל כך ר' זעירא אף אינו שואל. בקשות לאומיות כאלה, אגב, אינן נמצאות בברכת מזון בלבד אלא בברכות שלאחרי ההפטרה. אין, איפוא, מנוס מזה שאין ברכת קדושת היום 'תחליף' לשלוש עשרה הבקשות האמצעיות, אלא תפילת השבע של שבת וחג מבוססת על סדר תפילה שונה, שהיה אולי נהוג לפני קביעת שמונה עשרה הברכות של ימות החול⁴.

- 2 בחול: בשמיני עצרת; שם עשויה מוטיבאציה מעין זו להודמן גם אם היום הראשון והאחרון של פסח חלים בשבת.
- 3 שבת טו, ג.
- 4 יוסף היינמן: התפילה בתקופת התנאים והאמוראים. ירושלים, תשכ"ד, ע' 143.

אך הברכה המיוחדת של 'קדושת היום' לא נקבעה רק משום שחז"ל רצו למנוע מן המתפלל את הבקשה על צרכיו בשבת; באמירת הברכה הזאת יש גם עניין חיובי, חובה מחובות היום: לפי הפסוק 'אלה מועדי ה' אשר תקראו אותם מקראי קודש' אנו מצווים להכריז על ימים אלה – שבת וחגים – כעל קדושים. והיכן אנו מכריזים הכרזה זו? בברכת 'קדושת היום', בתפילת השבע ובקידוש על היין.

מקור הדרשה הזאת בספרא אמור פרק ד, א: 'לא קראו (ליום הכיפורים) מקרא קודש ולא נתענה בו ועשה בו מלאכה מניין שהוא מתכפר? ת"ל: 'יום כיפורים הוא' (ויקרא כג, כו). הראב"ד מעיר: 'פירוש 'מקרא קודש' כאן שהזכיר בו קדושת היום'. וכן פרש"י בשבועות יג, ע"א ובכריתות ז, ע"א: 'לא קיבלו בברכותיו לומר מקדש ישראל ויום הכיפורים'. לגבי השבת קיים – כידוע – עוד הפסוק 'זכור את יום השבת לקדשו' (שמות כא, ח): 'מכאן אמרו מקדשין על היין בכניסתו' (מכילתא יתרו פרשה ז).

אגב, אין זה נכון, שברכת 'קדושת היום' אינה מכילה בקשות כלל וכלל; קטע החתימה המשותף לכל תפילות שבת, 'או"א רצה במנוחתנו' מכיל בקשות. הימצאותו של קטע זה בכל התפילות מראה על עתיקותו, ובאמת הוא מוזכר בתלמוד: 'אמר ר' זירא – – – דצלותא: 'קדשתנו במצותיך'. מאי טעמא (של הפנייה בגוף שני)? דרחמי בינהו' (הן בקשות ולא 'אשר קדשנו', כמו בקידוש על הכוס!).

מה אנו מבקשים? (א) קדשנו במצוותיך ותן חלקנו בתורתך; (ב) שבענו מטובך; (ג) שמחנו בישועתך; (ד) וטהר לבנו לעבדך באמת. לכאורה הן רוחניות ואינן עוסקות בענייני יום-יום, באשר השבת צריכה להיות כולה קדושה להתעלות רוחנית (זוהיה – – – פרי השבוע יום השבת, מפני שהוא מעומד להידבק בעניין האלוהי?). אך אם נעיין יפה נמצא בארבע בקשות אלה מערך ותמצית שלוש עשרה הבקשות האמצעיות של השמונה עשרה של חול, אמנם מתוך עידון והכללה:

הצרכים הרוחניים של הפרט ('קרבנו מלכנו לעבודתך' !)	} דעת ת ש ו ב ה סליחה	} קדשנו במצוותיך ותן חלקך בתורתך
הצרכים הגופניים של הפרט ('ושבענו מטובך' !)		

5 ויקרא כג, ב.

6 פסחים ק"ז ע"ב.

7 כוזרי מאמר ג, ה.

הצרכים הלאומיים ('מצמית קרן י ש ו ע ה')	}	קיבוץ גלויות	שמחנו בישועתך
		השבת השופטים	
		מיגור רשעים	
		שכר לצדיקים	
		בניין ירושלים	
		ב י א ת ה מ ש י ח	
		שומע תפילה	וטהר לבנו לעבדך באמת
		ומעבר לברכת העבודה ⁸ .	

הבלטנו בזה, שמכל קבוצה של הברכות האמצעיות נבחרה נוסחתה של אחת כנציגתה האופיינית.

אם בשלוש הקבוצות הראשונות יש תמצית וקיצור, הרי בבקשה הרביעית, תפילתנו מתעלה לשיא בלתי נודע בנוסח זה בתפילת החול: טיהור הלב לעבודה באמת ללא מניעים צדדיים; הרי השבתות והחגים – בקשות אלה משותפות גם לתפילת החגים – הם, כפי שאמרנו מתוך הסתמכות על דברי ריה"ל – מיועדים להתעלות רוחנית-דתית זאת ולא למנוחה ולעונג גופני-חומרי בלבד.

מאחר שקטע זה – מתוך שינויים מתאימים – הנהו קטע החתימה של תפילת החגים, נעמיד כאן את הלומדים על ההבדל בברכת החתימה: 'מקדש השבת' לעומת 'מקדש ישראל והזמנים' (ויום הזיכרון, ויום הכיפורים), וביום טוב שחל להיות בשבת: 'מקדש השבת וישראל והזמנים'. הסיבה ידועה: קדושת החגים יסודה בקדושת ישראל, הם חגים לאומיים וישראל מקדשים אותם על-ידי קידוש החודש והשנה ועיבור השנה, ואילו השבת – מקורה כמעשה בראשית ואין היא מתקדשת בקדושת ישראל ('שבת דקביעא וקיימא בין בצלותא ובין בקידושא – מקדש השבת; יומא טבא דישראל הוא דקבע ליה דקמעברי ירחי וקבעי לשני – מקדש ישראל והזמנים⁹; וגם מס' ביצה¹⁰: "תנא קמיה דרבינא: מקדש ישראל והשבת והזמנים. אמר ליה: אילו שבת ישראל מקדשי ליה, והא שבת מקדשא וקיימא. אלא אימא מקדש השבת ישראל והזמנים"; ובמסכת סופרים¹¹: 'בשבת אין מזכירין ישראל, שהשבת קדמה לישראל'. אך בתלמוד הירושלמי שמור לנו מנהג ארץ-ישראל הקדום,

8 ראה: א' אלינר, תפילת הרגלים, מעינות ו, עמ' 84.

9 ססחים קי"ז ע"ב.

10 י"ז ע"א.

11 יג, יד.

בו חותמים: 'מקדש ישראל ויום השבת'¹² ומסתבר, שעם קום עם ישראל השבת היא סגולה מיוחדת ואופיינית לו.

דעת התלמוד הבבלי, שיש לחתום בשבת רק 'מקדש השבת', נתקבלה בתפילתן של כל העדות; קדושת השבת אינה תלויה בקיומו של עם-ישראל ואין עם ישראל מעניק לשבת את קדושתו על ידי קידוש החודשים. משום-כך אף אין אנו פותחים את ברכת קדושת היום בהזכרת קדושת עם-ישראל ובחירתו. בשבת חסר הקטע 'אתה בחרתנו מכל העמים' — — — וקדשתנו במצוותיך'; כל זה לפי קביעת מטבע הברכות שיש לחתום בכל ברכה 'מעין הפתיחה' שיש לתאם את התחלת הברכה עם חתימתה, וכן שיש לחתום 'מעין החתימה', שסמוך לחתימת הברכה 'ברוך אתה ה' — — — חייב רעיון החתימה למצוא שוב את ביטויו, ואם בחגים חותמים — 'מקדש ישראל והזמנים', חייב סמוך לחתימה לבוא — 'כי בנו בחרת ואותנו קידשת' במקביל ל'אתה בחרתנו' — — — וקידשתנו במצוותיך'. גם קדם-חתימה זו חסרה בשבת. אך נשאר בסידור תפילתנו שריד ממנהג ארץ-ישראל הקדום להזכיר גם בשבת את קדושת ישראל — וזהו הקידוש על היין בליל שבת. הוא מקביל במבנהו לקידוש בליל החגים — חוץ מבחתימה 'ברוך אתה ה'.

חגים	שבת	
אשר בחר בנו — — — ורוממנו וקדשנו ותתן לנו — — — את יום — — —	אשר קדשנו במצוותיו ורצה בנו ושבת קודשו באהבה וברצון הנחילנו	קדושת ישראל קדושת היום קדם-חתימה:
כי בנו בחרת ואותנו קידשת מכל העמים ומועדי קדשך — — — הנחלתנו מקדש ישראל והזמנים	כי בנו בחרת ואותנו קידשת מכל העמים ושבת קדשך — — — הנחלתנו מקדש השבת (!)	קדושת ישראל קדושת היום חתימה:

יש, איפוא, בחתימה 'מקדש השבת' במקום 'מקדש ישראל והשבת' — בקידוש על היין משום חוסר עיקביות, ואף היא מנוגדת להלכה הדורשת שלפני החתימה צריך לבוא 'מעין החתימה'. אין ספק שפעל כאן הרצון להשוות את חתימת הקידוש לזו של תפילת השבע¹³.

קטע החתימה הוא הוותיק ביותר כברכת קדושת היום. פתיחתו 'קדשנו במצוותיך' מוזכרת כבר במסכת פסחים¹⁴, והנוסחה השלימה נמצאת לראשונה

12 ירושלמי ברכות ה, א, פסחים י, ב.

13 דניאל גולדשמידט, קידוש והבדלה, מחניים פה — פו, תשכ"ד, עמ' 52.

14 שם, שם.

בסידור רב סעדיה גאון, אך שם היא מסיימת 'וישמחו בך ישראל אוהבי שמך' (בדומה לנוסחתנו לשלוש הרגלים) במקום 'וינוחו בה ישראל מקדשי שמך'. נוסח קדום זה נשמר עד ימינו במנהג פרנקפורט ע"נ מיין. בכל יתר המנהגים הנוסח אף בחגים הוא 'מקדשי שמך' לשם התאמתו לחתימה 'מקדש'. הדגשת שמחתנו בה' ובשבת קודשו באה אחרי-כן בקטעים הפיוטיים היותר מאוחרים: 'וישמחו במלכותך', 'יתענגו מטובך'.

קטע החתימה המשותף לכל תפילות השבת והחגים פותח בבקשה מיוחדת לשבת: 'אלהינו ואלהי אבותינו רצה במנוחתנו'. פתיחה זו אינה מוזכרת במסכת פסחים קיז, ע"ב. הדגשת הרצון בהענקת השבת לעם ישראל מצויה גם בקידוש ליל שבת: 'באהבה וברצון הנחילנו — — — באהבה וברצון הנחלתנו', אם כי בסידור רב עמרם גאון ובאבודרהם מלת 'וברצון' איננה. מנוחת השבת ואיסורי המלאכה אינם שלילה גרידא, מגיעה מפעולה ויצירה, שדנה את האדם לאפס מעשה, לעצלות משועממה הכפויה עליו, — אלא כמו שהיא מתנה יקרה מבית גזיו של הקב"ה שהגישה לנו באהבה וברצון, כן מצדנו מנוחת ה' היא שי מוגש לה', יצירה של התעלות הנפש וקדושה עליונה. כמו שקרבן המוגש לה' צריך להיות לרצונו, ריח ניחוח, כך גם מנוחת השבת. כאשר אנו בוחרים שי למי שאנו רוצים בכבודו, אנו מתחשבים ברצונו ובטעמו של המקבל ולא בטעמנו ובנטייתנו. כך גם לגבי מנוחת השבת: לא השקפותיו של האדם בן-ימינו על יום הנופש שצריך להיות מוקדש לבידור ולשעשוע מכריעות, אלא רצונו של מקדש השבת. אין עדות נאמנה יותר לאמור כאן מוז, שביום הכיפורים הדומה באיסורי המלאכה לשבת, אין בקשת 'רצה במנוחתנו' נאמרת, ולפי מנהג ארץ-ישראל אין אומרים אותה אף ביום הכיפורים שחל להיות בשבת. מנוחת יום הכיפורים היא מנוחת עינוי ולא מנוחת רצון (ראה: לוח ארץ ישראל לר' יחיאל מיכל טוקצינסקי זצ"ל, שנת תשכ"א, עמ' 15, עפ"י מגן אברהם או"ח תריט, ס"ק ז, מטה אפרים תריט, טז: 'כיון שהוא יום תענית אין רצון במנוחה' — בשם הלבוש).

קטע החתימה של הברכה האמצעית שווה, איפוא, לכל תפילות השבת ואף החגים, מה שאין כן בקטעי הפתיחה. סיבת היעדרו של הקטע 'אתה בחרתנו' אשר תוכנו הוא בחירת ישראל על-ידי מתן המצוות התבררה לנו כבר בניתוח החתימה: לקדושת החגים קדמה בחירת ישראל וקידושם, ונוסף לכך ישראל הם המעניקים קדושה לחגים על קידוש החודשים¹⁵, מה שאין כן לגבי השבת. השבת קדושה ועומדת מששת ימי בראשית, והיא ניתנה כמתנה יקרה לעם ישראל: 'ראו כי ה' נתן לכם את השבת שהיתה כבר'¹⁶.

15 א' אלינר, תפילת הרגלים, מעינות ו' עמ' 80 — 81.

16 מס' סופרים יג, יד על פי שמות טז, כט.

בזה גמרנו את הדיון בקטעים המשותפים לכל תפילות השבע של שבת, ואנו עוברים לקטעי הפתיחה של הרביעית, היא ברכת קדושת היום. כל הקטעים האלה – הוספות והרחבות – מראים בסגנונם ובמליצתם את כל סממני ה־פיוט, שהתווסף לתפילת הקבע בזמן ששלדה של זו כבר היה קבוע. בעובדה זו חש יפה רש"י¹⁷: 'מן הדין נראה שלא היה ראוי להתפלל בשבת אחר האל הקדוש כלום כי אם לומר: או"א רצה במנוחתנו עד ברכת מקדש השבת, אלא שנהגו (לומר) אתה קידשת, ובבוקר ישמח משה, ובמנחה אתה אחד, קודם שיתחיל לומר רצה במנוחתנו, ועילה מצאו להאריך בתפילה, גם אתה צאי לך בעקבי הצאן'. פסקה זו נותנת גם את הטעם להרחבה זו: הרצון להרבות ולהאריך בתפילת השבת, באשר פנויים מעבודה ומוכנים להרבות בשבחה של שבת קודש ולהעלות את גווניה השונים של מתנה יקרה זו מבית גנזיו של הקב"ה: 'אתה קידשת לערבית, ישמח משה לשחרית, אתה אחד למנחה. נוסח מיוחד לתפילת מוסף בגלל הצורך להזכיר את קרבן המוסף ('ונשלמה פרים שפתינו') הוא מובן מאליו ולא הוזכר בספר הפרדס במפורש.

את ההבדל ברעיון היסוד של פתיחת כל ברכה הבליט הטור¹⁸: 'ומה שתיקנו בשבת ג ענייני תפילות – אתה קידשת, ישמח משה, אתה אחד וביום טוב לא תיקנו אלא אחת, אתה בחרתנו, מפני שאלו ג תפילות תיקנום כנגד ג שבתות: אתה קידשת' כנגד שבת־בראשית כמו שמוכיח מתוכו, 'ישמח משה' כנגד שבת של מתן תורה דלכולי עלמא בשבת ניתנה תורה ואתה אחד' כנגד שבת של עתיד". גם האבודרהם מביא רעיון זה בשם ר' קלונימוס. – אין להניח שקטעים שונים אלה חוברו מראש לתפילות השונות של היום; ייתכן שהיו מנהגים שונים בעניין זה ואמרו נוסח אחד בכל התפילות (כדוגמת קטע החתימה), אך עובדה היא, שבמרבית סידורי הגאונים וכן בסידור התפילה של הרמב"ם נמצאת כבר החלוקה כפי שהיא נהוגה היום וגם עיקרי הנוסח. משם חדרו לכל המנהגים.

אולי ניתן להסביר מתוך אופיה ויעודה המשולש של השבת גם המנהג המובא במגן אברהם¹⁹ והמקובל בנוסח ספרד, שמסיימים כליל שבת וינוחו בה, בבוקר – בו ובמנחה – ב. שבת־בראשית עדיין אינה מתבטאת בחיי עשייה, היא אינה פעילה, טרם הגיעה ליעודה, היא נקבית כביכול (בה); רק עם ישראל עם קבלת השבת במתן תורה הפרה את הרעיון והכניסו

17 ספר הפרדס פ.

18 או"ח רצב.

19 או"ח רסח, ג.

לחיי הפעילות והמעשה (בו – זכר). אך רק לעתיד לבוא תתפשט רוח השבת על פני כל הימים (בם) וייהפך הזמן ל'יום שכולו שבת'. כך משקפות תפילות השבת את שלושת רעיונות היסוד אשר עליהם העמיד גם פ' רוזנצווייג ב'כוכב הגאולה' את היהדות: בריאה, התגלות וגאולה²⁰.

ליל שבת – 'אתה קידשת'

כאמור – הרעיון הכולט הוא שבת-בראשית וקידושה על ידי ה': 'אתה קידשת את יום השביעי' – – – וברכתו מכל הימים וקידשתו מכל הזמנים'. השבת אינה יום מנוחה אזורחי, שנוסד על ידי בני אדם או ניתן להם לנופש ומנוחה גופנית בלבד, ה' קידש אותה לראשונה זכר למעשה בראשית. אחרי קטע הפתיחה ('אתה קידשת') מובאים (כמו בתפילת שחרית ובמוסף) פסוקים מתאימים מן התורה, כאסמכתא לאמור בפתיחה: 'ויכולו השמים²¹. שילובם של פסוקים אלה בתפילת ליל שבת בא על פי שבת קיט, ע"ב: 'אמר רבא ואיתימא ר' יהושע בן לוי: אפילו יחיד המתפלל בערב שבת צריך לומר 'ויכולו', דאמר ר' המנונא: כל המתפלל בע"ש ואומר 'ויכולו', מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, שנאמר 'ויכולו'; אל תקרי 'ויכולו' אלא ויכלו (חסר). כאסמכתא לרעיון שבת בראשית שנתקדש ונתברך על ידי ה' משמש בעצם רק פסוק ג: 'ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו', ובאמת בנוסח התפילה של הרמב"ם מובא רק פסוק זה. מנהג זה של הבאת פסוק ג בלבד הוא הוא שהביא לידי אמירת כל הקטע של 'ויכולו' אחרי התפילה לפי דרישתו של ר' המנונא, שלפיה דווקא הפסוקים הראשונים הם עיקר. טור או"ח רסח מצדיק את הכללתו של הקטע כולו לעצם התפילה מתוך מאמרו של ר' המנונא ומוסיף: 'אלמא שהעיקר לומר 'ויכולו' שמורה כאילו נעשה שותף; ומה שאומרים וכן כתוב בתורתך 'ויכולו' אינו חוזר על 'וברכתו' שלפניו אלא שלפני פניו: תכלית מעשה שמים וארץ וכן כתוב בתורתך: 'ויכולו השמים והארץ'. ובכן, האסמכתא לדברי הפתיחה 'אתה קידשת' באה לשם הכרזה חגיגית על מעשה בראשית עצמו בגופה של התפילה.

לא האדם הכופר במעשה בראשית מתוך תחושת עוצם כוחו כיוצר והמתקומם נגד האלוהים (פרומיתיאוס!) הוא האדם העליון, אלא זה שמרצונו ובכל לבו מעיד על ה' כעל יוצר בראשית, הוא הוא המתעלה ונעשה לו שותף. הוא מכריז יחד עם הבורא וכשותפו על גמר הבריאה.

20 נעיר כאן, אגב, שאלה הם גם רעיונות של ברכות ק"ש: ברכת האור, ברכת התורה ברכת הגאולה.

21 בראשית ב, א-ג.

הנוהג הזה לומר את הקטע 'ויכולו' אחרי העמידה נשאר אחר-כך, אחרי שנהגו להגידו בשלימות גם בתוך התפילה, כדי שעדות זו במעשה כראשית תיאמר עוד פעם בקול רם על-ידי כל העדים יחד²², אך גם שתיאמר בחג שחל להיות בשבת, שבו אין אומרים אותו בתוך התפילה²³.

גם הקידוש של ליל השבת פותח באמירת 'ויכולו' בשלישית. לפי התוספות הגיל' לא נתקן על הכוס אלא להוציא בניו ובני ביתו. הפסוקים 'ויכולו' – לעשות' נאמרים, איפוא, שלוש פעמים. באבודרהם ובהגהות מימוני פרק ט – מובא בשם מדרש שוחר טוב, טעם אמירה משולשת זו: 'בויכולו כתוב שלוש פעמים 'אשר' ובפסוק 'ויקחו אליך פרה אדומה' כתוב ג פעמים 'אשר'; כשם שפרה מכפרת, האומר 'ויכולו' ג פעמים מתכפר. אך מה כפרה יש כאן? א"ר חסדא אמר מר עוקבא: כל המתפלל בערב שבת ואומר 'ויכולו' שני מלאכים המלווין לו לאדם מניחין ידיהן על ראשו ואומרים לו: 'וסר עונך וחטאתך תכופר' (ישעיהו ו, ז). מאיזה עוון מתכפר? הרי 'אם לא יגיד ונשא עונו' (ויקרא ה, א). וזה שאמר 'ויכולו' לא עיכב העדות כמו שאמרנו, לפיכך יוסר עונו.' (אבודרהם; ראה גם בסידור 'הגיון לב', לא' לנדסהוט עמ' 260).

אך דווקא לתפילת ליל שבת היתה קיימת פתיחה שונה, קדומה יותר, שנעלמה מנוסחי כל העדות, והיא מבליטה צד שונה לגמרי בעולמה של שבת. אמרנו בדברי המבוא שאחד האמצעים לרענן את יחס תלמידינו אל התפילה ולהפגת תחושת השיגרה כלפי הנוסח המקובל עליהם היא ההפגשה עם נוסחי תפילה אחרים הזרים להם. בדרך זו נלך כאן.

לראשונה מוזכר נוסח זה בתוספתא ברכות פרק ג, יא; 'אמר ר' אלעזר בר צדוק: אבא היה מתפלל תפילה קצרה בלילי שבתות, ומאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני בריתך נתת לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה, באהבה'. נוסח זה מובא בסידור רב עמרם גאון כתוספת ל'אתה קידשת – ויכולו' ובצורה מורחבת: 'ומאהבתך שאהבת את ישראל עמך ומחמלתך שחמלת על בני בריתך, נתת לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה לגדולה ולגבורה, לקדושה ולמנוחה לעבודה ולהודאה לאות ברית ולתפארת ולתת לנו ברכה ושלום מאתך'.

נשים לב שנוסח זה מכיל בחוכו מעין שבע הברכות: לגדולה – אבות, ולגבורה – גבורות, לקדושה – קדושה, ולמנוחה – קדושת היום, לעבודה – עבודה, ולהודאה – הודאה, ולתת לנו ברכה – ברכת כוהנים, ושלום – שלום.

במחזור רומא מופיע נוסח זה כפתיחה יחידה לליל שבת (ולא 'אתה קידשת') – מספר 'המנהיג'²⁴ מתברר, לפי תשובת ר' משה גאון, שנוסח זה היה מנהג ספרד ו'אתה קידשת' היה מנהג צרפת ופרובינציה.

22 המנהיג', הלכות שבת ו.

23 תוספות פסחים קו מ"א ד"ה 'זוכרהו'.

24 הלכות שבת ה.

אנו מכירים נוסח מעין זה רק מתפילת יום הכיפורים בסוף הוידוי הנאמר בחזרת שליח ציבור בברכה הרביעית, שהיא קדושת היום וכמעבר לחתימת ברכה זו: 'ומאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני בריתך נתת לנו ה' אלהינו את יום הכיפורים הזה למחילת חטא ולסליחת עון ולכפרת פשע'.²⁵

בהוראה עלינו להבליט שקטע זה שונה בתוכנו הרעיוני בתכלית השוני מ'אתה קידשת'. הוא אינו מזכיר כלל וכלל את אופיו המיטאפיסי של השבת כזכר למעשה בראשית, כאן השבת היא יום המנוחה שניתן לנו מאהבתו ומ'חמלתו של ה', זוהי שבתו של האדם. אך נוסח זה – כנראה הוא הנוסח הארצישראלי הקדום, ו'אתה קידשת' הוא הבבלי²⁵ – נשמר לנו בברכה 'מעין שבע' שאנו אומרים אחרי העמידה. הקטע 'מגן אבות' מהווה – כידוע – תמצית של שבע הברכות, וכאן אנו מוצאים כקיצור לברכה האמצעית: 'המניח לעמו ביום שבת קדשו כי בם רצה להניח להם'. כאמור אין הפיסקה הזאת מקבילה כלל וכלל לקטע של 'אתה קידשת', אך הוא מתאים יפה לנוסח העתיק של קטע 'ומאהבתך', והוא הוא שהיה לפני המחבר של 'מגן אבות'²⁶.

רעיון 'אנושי' ופשוט זה נדחק במרוצת הזמן מפני הרעיונות הנשגבים יותר של השבת. אנו יכולים להצביע יפה על מקור הדחייה: הרי הוא מאמרו של ר' המנונא שהבאנו לעיל²⁷. בראשונה נתקיימה דרישתו של ר' המנונא כנראה בתום התפילה, ומשם חדרה לעיצומה ודחקה את הנוסח הישן. הוא נדחק למקום משני, אך לא בטל לגמרי. הוא בא לידי ביטוי בקטע 'ישמחו במלכותך', אשר לפי נוסח ספרד נאמר בכל התפילות – ולא רק במוסף – וגם בשחרית לפי נוסח אשכנז: 'כולם ישבעו ויתענגו מטובך'. ראייה זו של השבת כיום שמחה ועונג לאדם מקורה גם הוא במקרא; ויקרא י, י: 'וביום שמחתכם נדרש בספרי 'אלו השבתות' (החגים וראשי החדשים בזכרים במפורש) וישעיהו נח, יג: 'וקראת לשבת עונג'; נזכור כהקשר זה, שהנוסח העתיק של המשפט האחרון לפני חתימת הברכה (בסידור ר' סעדיה גאון) היה 'וישמחו בכך' ולא 'וינוחו בו'. נוסח אשכנז מטעים צד ריגושי זה של שמחת השבת רק בתפילות הבוקר בשחרית ('כולם ישבעו ויתענגו מטובך') ועוד יותר במוסף (כל הקטע 'ישמחו במלכותך') לקראת סוף התפילה; בשעה שבימות החול האדם פונה למלאכתו ולעמל כפיו מביעה תפילתנו את שמחתם של שומרי השבת.

Idelson, Jewish Liturgy, 1932, p. 132 25

26 על ברכה זו ראה להלן.

27 עמ' 154.

הברכה 'מעין שבע'

לפני שנפנה לתפילות יומו של שבת, נעיף עוד מבט על הברכה המיוחדת לליל שבת 'ברכה מעין שבע', הממצה בפיסקה אחת את ברכות השבע של מטרטנו להעמיד נוסח מול נוסח, לגלות גוונים שונים ולגאול את המקובל והשגור בפינו מן המיכאניות ומן השיגרה. – והרי תפילת השבת מצויינת על-ידי ברכה זו מתוך יתר התפילות. היא מובאת בירושלמי²⁸ 'נוהגים תמן (בבבל) במקום שאין יין, שליח-ציבור עובר לפני התיבה ואומר ברכת מעין שבע וחותרם במקדש ישראל(!)²⁹ ואת יום השבת'. לפי ההלכה תפילת ערבית היא רשות, ומשום כך לא נאמרה בראשונה בציבור ואין בה חזרת שליח-ציבור. אך בליל שבת התאספו לתפילה בציבור, ואז תיקנו מעין חזרת שליח-ציבור, כדי לתת פירסום ופומבי לקדושת היום. מטרה זו מושגת גם על ידי הקידוש על היין בבית הכנסת. אך במקום שאין יין, רק הברכה מעין שבע ממלאת תפקיד זה³⁰. הברכה מוזכרת גם בבבלי³⁰ ובעיקר בפרש"י: 'יור"ט שחל להיות בשבת שליח-ציבור היורד לפני התיבה ערבית אינו צריך להזכיר של יור"ט, שאלמלא שבת אין שליח-ציבור יורד ערבית ביו"ט. (לא היתה נאמרת חזרת שליח-ציבור בערבית). פרש"י: 'המתפלל ברכת מעין שבע קונה שמים וארץ מגן אבות בדברו'.

הגמרא מוסרת שהיא תוקנה בלילי שבת 'משום סכנה' ופרש"י ד"ה מזיקין: 'שלא היו בתי כנסיות שלהן ביישוב, וכל שאר לילי חול היו עסוקין במלאכתן ובגומרן מלאכתן מתפללין הכנסת וחשו שיש שאין ממהרין לבוא ושוהין לאחר תפילה, ולכן האריכו תפילת הציבור'.

28 ברכות ה, א.

29 ראה למעלה עמ' 151.

30 שלמה טל: ברכה מעין שבע, תרביץ מא, תשל"ג, ע' 147. וראה שם, ע' 148 – 150, טל מסתמך על דברי ה"אור זרוע" ס' תשנב. לדעתו אין ללמוד מן הירושלמי שמקור הברכה בבבל דווקא, אלא בבבל היא באה במקום הקידוש על היין בבית הכנסת, שגם מטרתו היא לתת פירסום לשבת. הוא מביא הוכחות משכנעות, שמקורה של הברכה דווקא בארץ-ישראל. הביטוי 'קונה שמים וארץ' בברכת אבות של שמונה-עשרה נמצא רק בנוסח א"י וכן 'מעון הברכות', כפי שצריך לגרוס במקום 'מעין הברכות' תיקנו ברכה זו דווקא בארץ-ישראל, וראשית כל כדי לתת פירסום לשבת בתפילה שאין בה חזרת ש"ץ. והטעם 'משום סכנה' הוא נוסף. משום-כך אין מקום לתמיהתו של ג' אלון (תרביץ יד תשי"ג ע' 70 – מחקרים בתולדות ישראל, כרך ב, תשי"ח ע' 128), שאם תוקנה הברכה בבבל משום מה היא מורכבת דווקא לפי נוסח א"י.

31 שבת כד ע"ב.

הרמב"ם³² מנסח קצת אחרת: 'שאם יתאחד מי שהוא לבוא ולא ישלים תפילתו עם הציבור ויישאר לבדו בבית הכנסת, יבוא לידי סכנה' (אולי הכוונה לשודדים). כפי שראינו במסכת שבת כד ע"ב אין הנוסחה משתנית גם ביר"ט שחל להיות בשבת, מפני שהתקנה אך ורק לשבת. מה עצומה הפגנה זו של קדושת השבת באשר – למשל – בליל הכיפורים שחל להיות בשבת מתעכבת פתיחת ארון הקודש לפתיחת הסליחות בפיוט 'יעלה תפילתנו' ונאמרת 'הברכה מעין שבע' באותן המלים ובאותה הנעימה השגורות בפינו מכל שבתות השנה (מחוץ לשינוי 'המלך הקדוש' כמובן).

הברכה מתחילה בפתיחה הזוהה כמעט עם ברכת אבות שבשמונה עשרה רק בסופה אנו מוצאים את דברי מלכי צדק מלך שלם³³ במקורם: 'ברוך אברם לאל עליון, קונה שמים וארץ'. בברכת אבות של העמידה אנו אומרים 'קונה הכל' מתוך קיצור. בתפילת ליל שבת שבה אנו מפארים את ה' כעושה מעשה בראשית חוזר הפסוק למקורו 'קונה שמים וארץ'.

בברכת אבות שבשמונה עשרה הנשא העיקרי הוא זכירת חסדי אבות לבנים, משום כך בא אחרי 'האל הגדול, הגיבור והגורא, אל עליון' מיד 'גומל חסדים טובים', בחינת 'כל מקום שאתה מוצא גדולתו אתה מוצא ענוותנותו' – גדולת ה' הנשגבת מתמוגת תמיד עם קרבתו הבלתי-אמצעית לאדם השפל. אח"כ לא היה עוד מקום לחזור לפירוט 'שמים וארץ' אלא יש הכללה 'הכל', מה שאין כן בברכה מעין שבע, בה חסר 'גומל חסדים טובים'.

בקטע השני 'מגן אבות' בא עיקרו של סיכום 'מעין שבע' – מליצה אחת במקום ברכה שלימה מעין השבע. על ההבדל המהותי – גם מבחינה רעיונית – בתמצית הברכה הרביעית כבר עמדנו.

יש עוד שתי ברכות, אשר לגביהן פיוטנו מוכיח על מציאות נוסח שונה, קדום יותר, לעומת מה שאנו רגילים לומר היום: 'מגן אבות' – במקום 'מגן אברהם'. ידועים דברי ר' שמעון בן לקיש (פסחים ק"ז, ע"ב): 'ואעשך לגוי גדול' (בראשית יב, ב) – זה שאומרים אלוהי אברהם 'ואברכך' – זה שאומרים אלוהי יצחק, 'ואגדלה שמך' – זה שאומרים אלוהי יעקב; יכול יהיו חותמין בכולן ('מגן אבות')? ת"ל 'והיה ברכה' – בך חותמין ולא בהם'. מדרשו של ר' שמעון בן לקיש מופנה כנראה נגד גוהג לחתום 'מגן אבות', והוא נשמר בברכתנו. מה שהכריע לטובת הנוסח שלנו 'מגן אברהם' הוא שמלת 'מגן' מוזכרת בתורה אך ורק בקשר עם אברהם: 'אשר מגן צריך בידך' (בראשית יד, כ), 'אנכי מגן לך' (בראשית טו, א). ההבדל השני הוא 'לפניו נעבוד כיראה ופחד', שבא במקום 'המחזיר שכינתו לציון'. המשפט ממצה את ברכת העבודה עם חתימתה שהיתה נהוגה בפני הבית לפני החורבן: 'שאותך לבדך כיראה נעבוד' ואין להכחיש שהיא מתאימה כאן הרבה יותר מהזכרת החורבן ושיבת ציון באמצע הפיוט. הקטע האחרון 'רצה במנוחתנו' זהה עם חתימת הברכה בעמידה.

32 הלכות תפילה פ"ט, יא.

33 בראשית יד, יט.

תפילת שחרית - 'ישמח משה'

כבר אמרנו - בעקבות טור או"ח - שהרעיון המרכזי של הברכה האמצעית בתפילת שחרית הוא השבת של מתן-תורה, ולא רק מפני שמתן-תורה התקיים בשבת (לפי דברי הטור) אלא לשם הכלטת הצד השני, העיקרי הזה של שבת-קודש, זוהי השבת שירדה ממרומי הרעיון המופשט וניתנה לעם ישראל, זוהי השבת של איסורי המלאכה, ל"ט אבות המלאכות, הן ותולדותיהן יחד עם הגזירות והגדרות שהוסיפו חז"ל עד אחרוני האחרונים. זאת שבת ההלכה, אך גם שבת האגדה והשירה והעונג, זו, שיותר ממה שישראל שמרה אותה היא שמרה עליהם, זו, שעליה נאמר³⁴: 'אמר הקב"ה למשה: מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני מבקש ליתנה לישראל, לך והודיעם'. דומה שדווקא מאמר אחרון זה הוא הוא שהביא לידי העמדת דמותו של משה רבנו בראש תפילתנו זו: 'ישמח משה'.

בסיפור על יציאת מצרים בהגדת ליל סדר של פסח, שבו 'כל המרבה לספר - - - הרי זה משובח' נעדרת דמותו של משה לגמרי. אין אנו רוצים להעלות על דעתנו אף לרגע שגאולתנו משיעבוד מצרים היא מעשה אדם, ואף של אדון הנביאים: 'אני - ולא השליח'.

ההזדמנות היחידה בה אנו מעלים במקום מרכזי של תפילתנו דמותו של משה רבנו, היא כאן. מידי שבוע בשבוע אנו מתייחדים עם שמחתו של מנהיג האומה שמילאה את כל-כולו בהביאו לעמו את התורה ובה המתנה היקרה, השבת. את הזכרת שמחת משה רבנו אנו מקדימים, לפני שנגיע לתחושת שמחתנו אנו: 'כולם יתענגו מטובך' ובעיקר (לפי נוסח אשכנז רק במוסף) 'ישמחו במלכותך שומרי שבת'. - נפנה תשומת לבם של תלמידינו לכך, שכמובאה מתוך המקרא אינו מובא כאן הדיבר הרביעי: 'זכור את יום השבת לקדשו', שהיה כתוב על 'שני לחות הברית שהוריד בידו' אלא שמות לא, טז-יג, מפני שדווקא שני פסוקים אלה מדגישים את עניינה של 'ברית עולם' שבשבת: 'ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם'.

ובאמת בקידושו של יום ('קידושא רבא') בא אתרי הקטע 'ושמרו' הדיבור 'זכור את יום השבת לקדשו'. רק לפי מנהג פרס אומרים בעמידה את כל עשרת הדברות.

ובכן שבת בראשית הפכה לשבת נר: 'ראו כי ה' נתן לכם את השבת'. ולא נתנו ה' אלהינו לגויי הארצות; כנראה מבוסס הקטע על דברי המדרש: 'לכם ניתנה ולא לאומות העולם. מכאן אמרו אם יבואו מבני נוח וישמרו את השבת לא דיים שאין מקבלים שכר אלא שחייבים מיתה, שנאמר 'ויום ולילה

לא ישבתו³⁵ ואזהרה לבני נוח זו היא מיתתן, וכן הוא אומר³⁶: 'ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם'³⁷.

גם מדברי המדרש מתברר שכל הקטע 'ולא נתתו' מתבקש מתוך אמירת פסוקי 'ושמרו' שאמרנו זה עכשיו.

אומות העולם אינן מופקעות גם בשבת מתפקיד האדם עלי אדמות: לעבוד וליצור ללא הרף, 'לעבדה ולשמרה'; עם ישראל בלבד זכה בחסד מיוחד במתנת המנוחה כעדות למעשה בראשית.

מפתיע ביותר הוא הדמיון בין הקטע 'ולא נתתו ה' אלהינו לגויי הארצות' לבין הנאמר בס' יובלות ב, לא: 'ויברכהו בורא הכל ולא קידש כל עם ועמים לשבות בו על הארץ, כי אם ישראל לבדו לו נתנו לאכול ולשתות ולשבות בו על הארץ'.

גאים אנו שלנו ניתנה שבת זו על כללותיה ופרטותיה, מלאכותיה וחומי-רותיה, כפי שניתנה מסיני – גאים ושמחים. אופייני היא ששמת השבת ועונג השבת מוזכרים (לפחות לפי מנהג אשכנז) לראשונה לגבי שבתם של ישראל – זוהי שבת החוק וההלכה: 'עם מקדשי שביעי כולם ישבעו ויתענגו מטובך'. – כי הרי מאהבת ה' אותנו נתן לנו את המתנה היקרה מבית גנזיו. הנוסחה הישנה של ליל שבת חוזרת כאן: 'כי לישראל עמך נתתו באהבה'.

הדגשה זו של מתן השבת מאהבה, באה כאן נוסף לחתימת כל התפילות כבקשה 'והנחילנו – – – באהבה וברצון'. ואף ביו"ט שחל להיות בשבת אנו חוזרים ומדגישים פעמיים: 'ותתן לנו ה' אלהינו באהבה את יום השבת הזה ואת יום – – – באהבה מקרא קדש'.

בנוסח הרמב"ם נמצא הקטע 'ולא נתתו' בתפילת מוסף. קרבן מוסף הקרב בבית המקדש מציין לפי גוהג זה את ייחודו של שבת ישראל. אך אולי יש משמעות יותר רחבה לקטע זה במקומו. לא רק לשם ציון ייחודנו הלאומי על-ידי השבת הוא בא. 'ושבת שקולה כנגד כל המצוות כדכתיב 'ותתן להם תורה ומצוות טובים ואת שבת קדשך הודעת להם'³⁸, לכן לא נתתו כי-אם לישראל שקיבלו עליהם כל המצוות³⁹. תפילתנו הפותחת בהעלאת זכר מתן-תורה בכלל מביאה לידי ביטוי גאוותנו על קבלת התורה ומצוותיה, אשר השבת היא סימנה המובהק.

35 בראשית ח, כב.

36 שמות לא, יז.

37 שמות רבה כה, טו.

38 נחמיה ט, יג-יד.

39 המנהיג, הלכות שבת כג.

בחלקו השני של הקטע ('עם מקדשי שביעי'), המביע את שמחתנו במתנה יקרה שניתנה לנו והחוזר גם במוסף בקטע 'ישמחו במלכותך' אנו אומרים: 'חמדת ימים אותו קראת'. ראשון הוא למקראי קדש' אמרנו בקידוש של ליל השבת, — לא כמועדים שאנו מעניקים להם את הקדושה — אתה קראת לבחיר הימים קודש ('ויקדש אותו'). אך מניין לו לשבת הכינוי 'חמדת ימים', והיכן ניתן לו שם זה על-ידי ה' עצמו? אבודרהם מפנה אותנו לפסוק 'ויכל אלהים ביום השביעי' ⁴⁰ ולתרגום הירושלמי שלו: 'וחמיד ה'. ה' נכסף — כביכול — לשבת, כאל תכלית שלימות הבריאה. ודומה לו: 'נכספה וגם כלתה נפשי' ⁴¹, 'ותכל דוד המלך לצאת אל אבשלום' ⁴² ותרגומו 'וחמידת'. גם בעל הטורים מביא פירוש זה; כמוכן מתכוון תרגום ירושלמי על-ידי פירושו זה של המלה 'ויכל' להיחלץ מן הקושי של: 'ויכל אלהים ביום השביעי', והרי מעשה בראשית נגמר ביום שישי.

יש מי שמפרש 'אותו קראת' — בו בחרת כמו 'וישראל מקוראי' (ישעיהו מת, יב), 'ראו קרא ה' בשם בצלאל' (שמות לה, ל), 'כי אחד קראתיו' (ישעיהו נא, ב).

תפילת מוסף — תיכנת שבת

אם תפילת שחרית מוקדשת לשבת של מתן-תורה, תפילת המוסף עניינה השבת בבית המקדש. עצם קביעת תפילת המוסף אינה מיוחדת לשבת, אלא משותפת היא לכל הימים, שבהם היו מקריבים קרבן מוסף — ראשי החדשים והמועדות — בחינת 'ונשלמה פרים שפתינו'. אך יש למוסף השבת ייחוד משלו. אמנם כמותו צנועה, רק שני כבשים; אך הסר השעיר לחטאת האופייני לכל יתר המוספים. אין עבודת בית המקדש בשבת מעלה את זכר החטא — השבת כולה היא רצון, ולכך מכוונים דברי תפילתנו: 'רצית קרבנותיה', 'שאין בהן שעיר חטאת כדי שלא להזכיר שום חטא ועוון' ⁴³.

'לא הטריח במוסף של שבת יותר מדי, אלא המוסף שווה לתמיד, וחטאת אין בו, כמו בשאר מוספים מפני כבוד השבת' (ר' יוסף בכור שור).

בראשונה לא היתה תפילת מוסף שונה מיתר התפילות, שגם בהן היה — כפי שציינו — נוסח אחיד לכולן. אך לפי רב 'צריך לחדש דבר' ⁴⁴ וכך ההלכה. עיקר התוספת ('החידוש') שבתפילת המוסף היא הזכרת הקרבן: 'אפילו אמר:

40 בראשית ב, ג.

41 תהלים פד, ג.

42 שמואל ב יג, לט.

43 כל בו, רוקח.

44 ירושלמי ברכות ה, הלכ' ד.

יעקב רוטשילד

ונעשה לפניך את חובותינו תמידי יום וקרבן מוסף יצא⁴⁵. להזכרה זו שייכים גם פסוקי הקרבן מן התורה עצמה, במקרה שלנו: במדבר כה, ט—י. הנוסח של הפתיחה המצויה בסידור אשכנז ובחלק מק"ק ספרדים הוא פיוטי מובהק: סדר המלים תשר"ק ('תכנת' עד 'אז') ואף חרוז — יה. למנהג ספרד נוסח עתיד קצר בפרוזה פשוטה: 'למשה צוית על הר סיני מצות שבת זכור ושמור ובו צוית ה' אלהינו להקריב בה קרבן מוסף שבת כראוי. יהי רצון — — —' (וכך נוסח הרמב"ם והאבודרהם). אך גם בנוסח 'תיכנת' העיקר הוא קרבן המוסף.

ראויה לתשומת לבנו הבלטתם המיוחדת של הנסכים: 'עם סידורי נסכיה' המוזכרים ביתר המוספים רק דרך אגב יחד עם המנחה ('ומנחתם ונסכיהם כמדובר'). יש לחשוב שהדגשה מיוחדת זו מכוונת לעריכת לחם הפנים שאותו סידרו על השולחן במקדש מידי שבת בשבתו. הקרבה זו היא המעשה האופייני לעבודת השבת בבית המקדש, והחלפת הלחם וחלוקתו בין כוהני המשמר הנכנס והיוצא נעשתה בחגיגות. בס' במדבר ד, ו נקראת לפי פרשיי טבלת שולחן הפנים נסך 'כיסוי, לשון מסך, אשר יוסך בהן וכך כתוב: 'ואת קשות הנסך ולחם התמיד עליו יהיה'. במחזור ויטרי מבואר מקומנו כך: 'שהוא סידור לחם הפנים ולשן נסכים שייך (גם כן) בסלחות'. הוא מביא הוכחה מלשון המשנה במנחות פ"ב, משנה ד. ראה גם: רמב"ם, מעשה הקרבנות פ"ג, הל' א: 'היין והסולת שמביאים עם הקרבן הם הנקראים נסכים'. אף אם המורה אינו מוכן לקבל פירוש זה כפשוטו ייטיב להעלות אגב 'סידור נסכיה' את המעמד המיוחד של הקרבת לחם הפנים.

הזכרת עבודת בית המקדש בשבת מעלה בנפשנו את זכר המקדש ומביאתנו לידי תפילת-בקשה על שיבת ציון ועל חזרת עבודה למקומה: 'שתעלנו בשמחה לארצנו... ושם נעלה לפניך את קרבנות חובותינו', אך אין בשבת שום רמז וזכר לגלות ולחורבן בית המקדש, כמו במועדים: 'גלינו מארצנו', 'מפני היד שנשתלחה במקדשך' ואף בשבת ראש-חודש: 'חרבה עירנו ושם בית מקדשנו וגלה יקרנו ונוטל כבוד מבית חיינו'. אך אין זכר גם לחטא שגרם לחורבן: 'ומפני חטאינו גלינו', 'ולפי שחטאנו לפניך אנחנו ואבותינו', והרי כבר מצאנו שבשבת — עת הרצון — אין אף שעיר חטאת בקרבן מוסף — כולו רצון מצד ה' ועונג ושמחה במחננו.

נבין עכשיו עוד יותר טוב, מפני מה נקבע בנוסח אשכנז הקטע 'ישמחו במלכותך' דווקא בתפילת מוסף. באותו הפסוק שבו נקראת השבת לפי הספרי 'יום שמחה'⁴⁶ מדובר דווקא על עבודת הקרבנות: 'וביום שמחתכם ובמועדיכם — — — ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם'. אך גם

45 ירושלמי שם, שם.

46 במדבר י, י.

לנו היום מובנת יפה הדגשת שמחת השבת לקראת סוף התפילה כשאנו עומדים להיפנות לבתינו למאכל ולמשתה – ל'חציה שלכם'.

תפילת מנחה – 'אתה אחד'

'אתה אחד ושמך אחד' – פתיחת הקטע צופה לדברי אבודרהם לאותו הזמן שבו 'יהיה ה' אחד ושמו אחד'⁴⁷. משום כך ממעטת תפילת מנחה להתייחס לקביעת השבת במעשה בראשית וביציאת מצרים-מתן תורה ('אינו מדבר עניינא דיומא דשבת כמו תפילת ערבית ושחרית', תוס' חגיגה ג, ע"ב ד"ה 'ומי כעמך'). הוא מפנה את מבטנו לאותו יום שכולו שבת ומנחה לחיי עולמים'. שבתו היא 'מעין העולם הבא', היא מעניקה לנו, לעם ישראל שומרי השבת, מה שהוא מטעם אותו קץ הימים אשר האנושות נכספת לו. משום כך הפך חזון אחרית הימים אשר זכריה מדבר עליו בלשון עתיד בתפילתנו למציאות שבהויה: 'אתה אחד ושמך אחד' באשר אנו 'עמך ישראל גוי אחד בארץ'.

כיסוד לפתיחה נביא לפני תלמידינו את דברי הגמרא (ברכות ו, ע"א): 'את ה' האמרת היום – וה' האמירך היום' (דברים כו, יז – יח); אמר להם הקב"ה לישראל: אתם עשיתוני חטיבה (יחידה, חטיבה, שלימות) אחת בעולם, ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם. אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, שנאמר: 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד' (דברים ו, ד), ואני אעשה אתכם לחטיבה אחת בעולם, שנאמר: 'ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ' (דברים יז, כא). תוס' חגיגה ג, ע"ב ד"ה 'ומי כעמך' מביאים מדרש המוסיף את השבת להכרות הייחוד ההדדית של ה' ושל ישראל: 'שלושה מעידין זה על זה: ישראל, השבת, והקדוש ב"ה; ישראל והקדוש ברוך הוא מעידים על השבת שהוא יום מנוחה; ישראל ושבת – על הקדוש ב"ה שהוא אחד, הקב"ה ושבת – על ישראל שהם יחידים בעולם, והם מוסיפים: 'ועל זה סמכין לומר 'אתה אחד' במנחה בשבת' (מובא גם בטור או"ח רצב).

לאופי זה של השבת – השבת שלעתיד לבוא – אין אסמכתא מן התורה, ומשום כך לא הובאו אסמכתאות מפסוקי התורה. – תפארת גדולה ועטרת ישועה' תארי כבוד נוספים אלה לשבת נשווה אותם ל'כליל תפארת' שניתן על ראשו של משה – כאמור בתפילת שחרית – כאן הוענקו העטרה והתפארת לכל העם כולו.

דווקא בתפילת מנחה, המפנה את מבטנו לשבת שלעתיד לבוא לקץ הימים, אנו מזכירים את אבות האומה, שהכריזו לראשונה על ייחוד ה' בעולם: אברהם, יצחק ויעקב. נקבל את פירושו של הכל-בו (בשם בעל המלמד): "תיקנו להזכיר האבות בתפילה זו, שהם הודיעו הייחוד תחילה בעולם וזאת

47 זכריה יד, ט.

הברכה היתה כולה ועניינה הייחוד כאמור: 'אתה אחד'. כך קושרת תפילתנו סוף ותכלית תולדותינו עם יסודותיה והתחלותיה. ייחודו של ה' על-ידי היחידים — אברהם ויצחק התרחב והפך לקידוש ה' על ידי עם שלם: 'יעקב ובניו ינחו בו'. 'אברהם ויצחק ישמחו כשיעקב ובניו ינחו בו בשבת ושומריין אותו' (אבודרהם); עם ישראל מגלה על-ידי שמירת השבת את הכרת ייחודו בעולם. — וכאן מסתכם בסוף היום כל שלל הסגולות של השבת שהכרנו. מנוחת אהבה ונדבה — היא מתנת ה' אל עמו.

מנוחת אמת ואמונה — יסודה באמת האובייקטיבית של בריאת העולם. 'המנוחה ביום שבת היא מנוחה של אמת, המן לעד שלא ירד ביום השביעי'⁴⁸.

מנוחת שלום ושלווה והשקט ובטח — ודווקא שבת זו שאינה מיוסדת על דאגת החברה האנושית למנוחתו של העמל אלא יסודה במרומים, בבריאה, היא מעניקה לאדם גם את המנוחה האנושית הסוציאלית השלימה שאינה נתונה לפשרה ולוויתורים — היא 'מנוחה שלימה'.

הד — אם-כי רחוק — של 'יכירו וידעו... כי מאתך היא מנוחתם' אנו מוצאים ב'המנון לשבת מלכתא' לזלמן שניאור⁴⁹. אמנם אין זאת עדיין הודאה והודייה על אופייה המיטאפיסי של השבת, אך גם הפן החברתי והסוציאלי של האדם העמל למנוחה, להפסקת עבודת הפרך המדכאת והמשפילה זכות שאינה ניתנת להפקעה. ורעיון זה של זכות המנוחה, המגיעה לאדם באשר הוא אדם, השבת ניתנה לעולם, וכל המאבקים על זכויות העמלים, כל מלחמת המעמדות בצילה של השבת נוהלו:

וְאוֹר לִי נִפְל פְּתָאם; הֵן כָּל מְלַחְמוֹת גּוֹיִים
עִם שְׁנֵאת מְעַמְדוֹת —
בְּעִבּוּרֵי שַׁבַּת מְלַכְתָּא, הַתְּלַקְחוּ כְּלָן, כְּלָן;
וּבְיוֹדְעִים וּבְלֹא יוֹדְעִים,
בְּרָדְפִים אַחֲרֵי צְלָף
עֲלֵיךְ הֲרֵגוּ גּוֹיִים
וְאַח אֶת אָחִיו רָמַס,

והמשורר צופה גם הוא ל'יום שבת ומנוחה לחיי העולמים', יום שגם ה'כובש העריץ', 'האדון המשתרר' יודה במקור אלוהי זה של המנוחה:

48 סידור 'עבודת ישראל' (עם הפירוש של זליגמן בער), עמ' 263.

49 שירים כרך א, תל-אביב, דביר, תשי"ח ע' 315—316.

נְעִיִּיִם אֶף הִלְלוּ תְבוּיִם וּמְלָעִיבִים,
 לְבַטֵּל שָׁמַם לְכַבּוֹדְךָ
 וְלִנְפֹל לְרַגְלֶיךָ בְּנִעְצָלִים תְּמֻזְהָבִים,
 בְּשֶׁפֶת-הַשְּׁבִתוֹת.

'יכירו וידעו בניך כי מאתך היא מנוחתם' באשר רק ההכרה שהשבת היא יותר מיום מנוחה ומרגוע אזרחי, שיסודה כבריאאת העולם ובמעשה בראשית, היא מבטיחה את שלימותה.

מצווה זו של שבת אינה כשאר מצוות, שהרי כשאמרת 'לא יהיה לך אלהים אחרים, לא תשא, לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב, לא צויתה למען יעשו כמוך; אבל מנוחת שבת היא למען יעשו כמוך' ('מאתך היא מנוחתם') שנאמר 'וביום השביעי שבת וינפש', נמצא שעל-כן צוונו מצוות מנוחה להודיע כי מנוחתו היא מנוחתנו (אבודרהם).

וכך נסגר מעגל תפילות השבת. פתחנו בליל שבת במלים: 'אתה קידשת את יום השביעי' ובתפילת מנחה אנו מסיימים באותה ההכרה, שמנוחתנו היא מנוחתו, ועל הכרה זו אנו מקדישים את שמו בעולמו.

מתוך נאמנות לשיטת עבודתנו להעמיד נוסח מקובל ושגור בפינו מול נוסח בלתי ידוע ונדיר, ואף כזה שנעלם היום מסידורי התפילה של כל העדות ולהעמיד את הלומדים על המיוחד שבנוסח המקובל אצלנו – נצביע כאן על הנוסח העתיק של תפילת מנחה, שאינו יודע עדיין על הרעיונות הנשגבים של השבת לעתיד לבוא של יום שכולו שבת ומנוחה לחיי עולמים, שבו כל העולם יהיה מאוחד בייחודו של ה' ובהכרתו כבורא עולמים. הפתיחה שלנו ('אתה אחד') גם היא מובאת כבר בסידור רב עמרם גאון, אך לפניה מביא מקור זה פתיחה אחרת: 'הנת לנו ה' אלהינו כי אכינו אתה ותמלוך עלינו במהרה כי אתה מלכנו, ובעבור שמך הגדול הגבור והנורא שנקרא על ישראל עמך ועל יום השביעי נשבות בו כמצוות רצונך, ואל תהי צרה ויגון ביום מנוחתנו. מנוחת אהבה – – –'. הרעיון היחיד הבולט כאן הוא מנוחת האדם מעמלו ומיגיע כפיו ללא הדגשה מיוחדת של הצד ה'תיאולוגי' וההיסטורי. אופייני שצד זה מופיע אך ורק בתפילת מנחה, בעת שהאדם כבר הספיק – במאכל ובמשתה, בשינה ובמרגוע – לטעום גם צד זה של השבת. בנקל ימצאו הלומדים לאן 'נדחק' גון זה של הרגשתנו בשבת – לברכת המזון: 'רצה והחליצנו'; בנקל יבינו כמו-כן שעניינם של מנוחת הגוף וחילוף העצמות ללא תקלה והפרעה בעיקר בתום סעודת השבת.

השתדלנו בדברינו לעמוד על הרעיונות המיוחדים והאופייניים לכל אחת ואחת מתפילות השבת ולהצביע על הרעיון המאחד את כולן. ייסדנו את דברינו על דבריהם של האבודרהם (בשם ר' קלונימוס) והטור:

תפילת ערבית – שבת בראשית

תפילת שחרית – שבת של מתן תורה

תפילת מוסף – שבת במקדש

תפילת מנחה – שבת שלעתיד לבוא

נביא בסוף דברינו עוד טעם לשוני הברכות בתפילות שבת המובא גם הוא על ידי האבודרהם. הוא מכיל רעיון דרשני ביסודו, אך גם הוא עשוי לחבב את התפילה על התלמידים. בעיקר הוא עשוי לקשר יפה את מזמורי קבלת שבת ואת תוכן השיר 'לכה דודי' עם תפילות השבע. בקבלת שבת בולטת התמונה של הליכת החתן, ישראל, לקבלת פני כלתו שבת-המלכה. התמונה מופיעה לראשונה במסכת שבת קיט, ע"א: "ר' חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא, אמר 'בואו ונצא לקראת שבת המלכה'; ר' ינאי לביש מאניה במעלה שבת ואמר בואי כלה, בואי כלה". והנה מוסיף האבודרהם: "וי"ל מפני ששבת נקראת כלה והקב"ה (!) נקרא חתן תיקנו:

אתה קידשת — על שם הקידושין שנותן החתן לכלה

ואח"כ ישמח משה — על שם שמחת החתן בכלה

ואח"כ מוסף — על שם התוספת שמוסיף החתן על כתובת הכלה

או אי נמי — על שם שמקריבים קרבנות כעין סעודת מצוה

ואח"כ אתה אחד — על שם שמתייחד החתן עם הכלה.

דומה שעלה בידינו לדלות ממכמני תפילות השבת כמה פנינים יקרות אשר

זהרם הועם לא פעם על-ידי השגרה.

מטרה פורמאלית כפולה יכולה להיות לעיסוקנו בעיון מעמיק בקטעים אלה: ריענון יחסם של תלמידינו אל תפילתם, אך גם העמקת חיבתם אל השבת על-כל צדדיה הרעיוניים והריגושיים. בפרק ידוע של הכוזרי⁵⁰ נודע תפקיד דומה לתפילה ולשבת בתהליך התעלותו הדתית של החסיד, חידוש זיקתו אל 'העניין האלוהי': 'ויהיה פרי יומו ולילו השלוש עתות ההם של תפילה, ופרי השבוע יום השבת, שהוא מעומד להידבק בעניין האלוהי — — — והסדר הזה מהנפש כסדר המזון מהגוף, מתפלל לנפשו וניזון לגופו, ומתמדת עליו ברכת התפילה עד עת התפילה אחרת בהתמדת כוח סעודת היום עד שיסעד בלילה וכל אשר תרחק עת התפילה מהנפש היא הולכת וקודרת במה שפוגע בו אותה מעסקי העולם — — — ובעת התפילה מטהר נפשו מכל מה שקדם ויתקנה לעתיד, עד שלא יעבור על זה הסדר עד שיתקן הנפש והגוף, וכבר נקבצו מותרים (חמרי פסולת) מקדירים עם אורך השבוע לא יתקן לטהרם ולנקותם אלא בהתמדת עבודת יום (עבודת ה' במשך יום שלם) עם

תפילות שבע של יום שבת

167

מנוחת הגוף, ואז ירצה הגוף בשבת את אשר חסר לו מששת הימים ויהיה נכון לעתיד.

בתפילות השבת נפגשו שני הגורמים המזככים, המטהרים והמחדשים גם יחד – תפילה ושבת. נוכל, איפוא, לקוות, שאם נצליח להעניק לתלמידינו מן השפע הרב של שני המקורות וכאשר הם מפכים ומתמוזגים יחד – יגיעו למטרת חינוכנו: יכירו בניך וידעו כי מאתך היא מנוחתם ועל מנוחתם יקדישו את שמך.